

և անձնուէր աշխատաւորներ պիտի ըն-
ծայեն մեր հայրինքին և՛ իր Flore, որմէ յետոյ ամէն ոք պիտի ունենայ իր բուսարանը՝ անհրաժեշտ պիտակով:

ԱՐՋՈՒԿԵՆՑ

ՎԱՆԲՈՒՍԱԿ

Ա Ն Պ Ե Ր Ա Ն Ց Ա Ր Ո Ւ Ն՝

Որչափ կրնամ վստահիլ յիշողութեանս՝ կարծեմ տարի մ'առաջ (1905) էր որ «Սուրհանդակ» մէջ երեցաւ «Գիշարա-
հակսն ծաղիկ մը» խորագրով յօդուած մը՝ «Ախպէրանց արին»-ի մասին:

Յօդուածագիրն իր գիտցած տարտամ ծանօթութիւնները տալէ յետոյ՝ կոչում կ'ընէր գաւառացի բուսագէտներու, մասնաւորապէս կարնեցիներու, որ այս բոյսի մասին ունեցած իրենց ստոյգ ճանաչողութիւնը, կազմական նկարագիրն ու այլ յատկութիւնները ծանօթացնեն բուսաբանական աշխարհին:

Կ'յիշեմ նաև որ յօդուածագիրը Էւրոպացի բուսաբանի մը խօսքն ալ ընկելով կ'գրէր թէ ան առաջին անգամ այդ ծաղիկը կարնոյ կողմերը գտնելուն՝ յոյժ սքանչացած՝ «Դրախտի բոյսերէն հագուագիւտ միացորդ մը» կոչեր էր՝ իր վառ տեսքին համար:

Այդ յօդուածը կարդալէ առաջ և վերջ՝ Ախպէրանց աշիւնն ինծի ծանօթ էր թէև՝ բայց դեռ ի վիճակի չէի լիակատար ծանօթութիւն մը տալու՝ անոր մասին:

Հիմա որ իմ կազմած ընդարձակ Բուսաբանին («Վանքուսակ») — Herbar — շքեղ ծաղիկներէն մէկն ըլլալով՝ աչքիս առաջ ունիմ անոր չոր ծիւլերը՝ պարտք կ'զգամ գիտածներս դնելու՝ Բուսաբանութեան հետաքրքիր բանասէրներու տրամադրութեան տակ:

Ասկէ առաջ յաճախ կրկնուեր է թէ՛ Հայ

Բուսաբանութիւնն աղքատ էր բուսաբանութեան կողմէն: Ասի ուղիղ համարուի գուցէ միայն գրական բարբառին մէջ. մինչ մեծ անիրաւութիւն ու տգիտութիւն պիտի ըլլար՝ նոյն վճիռն արծակել նաև Գաւառաբարբառի՝ մասին որ մանաւանդ ոչինչով այնքան հարուստ է՝ որքան բուսաբանական բառազանձերով:

Հայացի բուսաբանական գիրքերէն նորագոյնը ու լաւագոյնը — իմ գիտցածնեւրէս — Հ. Մէնէվիլիեանինն է, ուր անունն իսկ չկայ այս բոյսին. հետեաբար «Ախպէրանց արուն»ը բոլորովին նոր բոյս մ'է բուսաբանութեան համար:

Յայտնի է թէ՛ բուսաբանութեան մէջ Երկրլթակ (Dicotylédones) տունկերու տիպարն իր մէջ կ'պարփակէ բուսական աշխարհի մեծագոյն մասը. այսինքն բոյսերու բազմաթիւ դասեր, կարգեր և տեսակներ՝ այս հատուածին տակը կ'երթան:

Երկրլթակ տունկերու երկրորդ դասը կը կազմեն փողածաղիկ տունկերը, զորս պատշաճ է կոչել մանաւանդ կցաթերթ ծաղկով բոյսեր, ինչպէս կ'որակէ արդէն լատին Gamopétale կամ Monopétale բառը:

Արդ, «Ախպէրանց արուն»ը որ թուրքերէն գարդոյ գանը, և քրդերէն կոյիլիկ կը կոչուի՝ պիտի դասաւորենք Երկրլթակ փողածաղիկներու դասուն՝ Մակաբոյս տունկերու (Oberanchae) կարգին, ինչպէս որ պիտի ցուցնէ իր կազմական նկարագիրը:

Հասարակ բոյս մը չ'է «Ախպէրանց արուն»ը: Իր բնավայրն է բարձր սարերու և բարձրադիր մարմանդներու կողմ հողը, ուր ան կ'բուսնի վայրաբոյս խոտերու շարքին՝ հոս հոն, փնտռուելու չափ ցանցառութեամբ, բայց աչքի զարնող ծրծղկոտն գեղեցկութեամբ մը:

Արմատը մուռն գնդարմատի պէս հաստ ելնդաւոր, և մանր մազմզուկներով բաւական խոր կ'գտնուի հողին մէջ, մերթ առանձին ցօղունով մը, մերթ քանի մը ծիւլով միեւնոյն արմատէ բխած, Մնամէջ, լերկ ու ողորկ ցօղունը, որ ճկոյթի մը

1. Գրուած 1906ին, բայց զրաբնութեան արգիւթն աւտիպ միացած, արժու Բուսը կայ մէջը. է՛հ...:

հաստութիւնը կ'ունենայ յաճախ՝ հողի երեսէն վեր մտնուելով—մանուշակի երանգով կ'փայլի։ Տերեւականանչէ իսպառ գուրկ այս տարօրինակ տունիկը՝ կարծես թէ կարմրաթուխ ներկի մէջ թաթխած ըլլան։ Արմատէն վեր՝ թիչ միջոցներով իրարմէ հեռու կ'նշմարտւին ցօղունին զրէթէ փաւ կամ կարծ, կարմրագորշ տերեւներ՝ առանձին—առանձին և չէ թէ հակադիր, ու երթալով դէպ ծաղկապսակը՝ տերեւներուն միջոցներն ալ կ'հեռանան, իսկ յաճախ մինչև 10 հրմղթր. ծաղկէն վար՝ կ'աւանջուի ցօղուն մը, որուն զագաթին վրայ կ'բացուի շեղադիր կարմրավառ ծաղիկը, սիշտ մէկ ցօղունի վրայ մէկ հատ ըլլալու պայմանով։

Տունիկին հասակն ի վեր երբ նայիս՝ զրէթէ յարևմտան է կաղնձի (Orobancha major) կոչուած մակարոյսին, զոր գեղացիք Հովբա կոչելու կը կոչեն, և ծանօթ է որթաթփերու արմատներուն վրայ, արտերու մէջ, ամէնուրեք՝ իր գորշագոյն մսագոյն և կապտորակ տեսքով և տերեւականաչէ գուրկ իր կազմութիւնով։

Իսկ ծաղիկը կ'անմիջ անպիշ, կարմիր Capucine-ի (Tropæolum majus, L.) զոր կ'անանչանք « Գլաթին » անունով։ Ամբողջ ծաղկապսակը կազմուել է 5 փերթերէ, որոնք մինչև կէս տեղը ճեղքած ըլլալէ յետոյ՝ իրարու կից փողով մը կը միանան ծաղկակոթունին՝ թիչ մը ուռած յատակով։ Այս 5 ծաղկաթերթերէն երեքը դէպ վար շեղադիր կը բացուին, իսկ երկուքը՝ դէպ վեր կը դառնան արտևանունքի ձևով։ Վարի երեքփերթներն շրթնեւրուն վրայ, ներսի կողմը, մերթ փերթի բուն, մերթ ճեղքածներուն թուին համեմատ՝ 2—3 պատառ սեւ, թանձր, մագոռ շերտեր կան, որք վրան փակած տգրուկներու տպաւորութիւնը կ'ընեն աչքիդ։

Բաժակին մէջտեղէն կ'երևայ սպիւռծայր կնիքին կամ պտղապատիճին կնճիթը, որ սպիկէն վար յանկարծ նրբանալով՝ նորէն կը հաստնայ և կ'ուռի պատիճի մը պէս միշտ կարմրագորշ գունով։ և պտղաբանին երկու կողմէն կ'երևին

նաև՝ երկուքը կարճ, երկուքն երկար (երկարագոր, didyname) փողանօթները՝ դեղնափողով թաթխուելու։

Այս ամբողջութիւնը որ տունիկին ծաղկապսակը կը կազմէ՝ բունուեր է բունին վրայ՝ 5 ծածկատերեւներէ շրջապատուած, որք նոյնպէս կարմրագորշ են և կարճ տերեւներուն նման։ Սերմերկները սպիւս, ծայր կնիքին ուռած ժապին մէջ են։

Այսպէս մեր ճանչցած « Ախպէրանց տուն »-ը, որ հազիւ 10—20 հրմղթր. հասակ կ'ունենայ՝ մայիսէն մինչև յունիսի վերջը կը բանայ ծաղիկ մը, որ իր թուռակներով, վառ կարմիր ծաղիկին համար լեռնային դաշտերու հագուագիւտ և շատ գեղեցիկ դարդերէն մէկն է։

Փաղուելէն վերջ՝ բաւական օրեր կը դիմանայ ծաղիկը. չորացուած ատեն իր տրեան կարմրութիւնը կը նեւալ, և ցամքած՝ անարիւն մարդու տպաւորութիւնը կը թողու նայողին վրայ, երբ ան տեսեր է ուղղորդ ու կայտառ ցօղունին վրայ բացուած թաթմ ծաղիկը։

« Ախպէրանց արուն »-ը հոտ չունի. բայց տեքն ինքնին կ'արժէ քան զամէն անուռ շահաստութիւն։ Ժողովրդական բուսական բժշկութեան մէջ կը գործածուի միայն իբր աչքի դեղ։ Դոզակաթերթերն ու մերթ ալ ցօղունը չորցնելով կը աղկեն և թուխ դեղի (ծարիր) հետ խառնելով կը քաշեն աչքերը։ Գեղջկուհիներ այս աչաղեղը քաշելով կը հաւատան թէ ազդեցութիւն կ'ընեն իրենց սիրած երիտասարդներու սրտին վրայ՝ զի « Ախպէրանց արուն »-ը Սիրոյ դեղ է եղեր, ինչպէս այնքան խորհրդապաշտ, երկրպագ լեզուով կը պատմէր գեղացի մամիկ մը։

« Ախպէրանց արուն »-ն իր չընազ տեսքին համար վաղուց արդէն ներթողուել է ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ՝ առնուհետեւ Սասուն ծաղիկին հետ։ —

« Ինչի՛ կուլաւ կուլակց էրուն, »
« Նա՛ կէօ էկու բարի գարուն, »
« Ախպրանց արուն՝ մէջ քաշուի, »
« Ինչի՛ քանամ՝ դէմ հով քամուն, »
« Թանձիմ վեր բարձրիկ տարիուն, »
« Բոյն կը դնեմ՝ մէջ քաշուի, »
« Երգիւ բանամ՝ դէմ հով քամուն, »

«Գեղին Ստան» վեր սարեւ, «Հոսն անուշ գայ ծագեւ-
րուն, ներուն», «Իմ ձէն քո ձէն՝ զանեւ
«Քե՛ն՝ կ'առնեմ վեր իմ թիւ, «Իմ ձէն քո ձէն՝ զանեւ
թերուն, մաքուն»։

«Ախպէրանց արուն»-ի ստուգաբանութիւնն իր գաւառական բարձրագոյնով Եղ-
րարց արիւն ըլլալով՝ կրնայ բացատրուիլ իր ծագիկին խիստ կարմիր, — հարազատ
եղբայրներու արիւնին պէս կարմիր — գոյ-
նովը։

Սակայն ոմանք ստուգաբաններ են Աղ-
բերաց արիւն (աղբիւրներու արիւն)։ Գոս-
ցէ անոնք ալ իրաւունք ունին. մանաւանդ
որ աւելի ներքին գաւառակներու — Մոկս,
Շատախին, — մէջ այս բոյսին՝ Ախպրի
կրուն անունը կու տան, որ զրականօրէն
նոյն է՝ Աղբերաց արիւնին հետ. զի գա-
ւառական ախպրի բառը աղբիւր զրաւա-
նին ազաւաղն է, ինչպէս ախպր կամ
ախպ(է)րանց բառերը՝ եղբայր կամ եղբարց
բառերուն ձայնաշարժութիւնները։ Առ այդ
ալ ունինք բանահիւսական ապացոյց մը,
զոր քաղեր եմ Մոկացի մամիկի մը բերնէն՝
երբ ան մանկիկ մը խաղցնելով իր ձեռ-
քերուն վրայ, իր քաղոյն պակշնեւումն ալ
գովք կը հիւսէր անոր մատաղ հասցէին՝
բսելով։ —

— «Սարի սունկ ը. Կոմու ձո՛ւկ ը,
Սօզըթի ծագիկ ը. Անթառամ ը. Գնեւ-
րո՛ւկ ը. Ամին ը. Նէրգի՛ղ ը. Սօսըն ը.
Ալալ—Բայրին ը Ախպրի երո՛ն ը, (է) »
կայլն։

Գեղացիք, ոմանք, կը պնդեն թէ՛ երեք
տեսակ «Ախպէրանց արուն» կայ, և ա-
սոնցմէ ամէնէն գեղեցիկն ու հոտաւէտը
կ'ըսանի բարձրիկ սարերէն վիժող սառ-
աղբերակներու վրայ։ Այդ տեսակն ունի,
կ'ըսեն, պոչի նման կարթ մը՝ իր ծագկապը-
սակին ետեւը կը հաւաստեն թէ այդ տեսակն
իւրօք աննման գեղեցկութիւն մ'ունի և մեր
ճանչցած դաշտային «Ախպէրանց արուն»ն
անոր առաջ շատ բան կը կորսնցնէ իր
գեղէնը։ Դժբախտաբար այդ միւս տեսա-
կին ոչ տեսքը տեսած եմ, ոչ ալ կրնամ
վստահաբար բսել թէ՛ գոյութիւն ունի .
միայն շտղո՛ց՝ այսքան մ'ալ բսելս՝ կըր-

նայ լուսարանութիւն մ'ըլլալ աւելի քաջ
բուսազէտներու և բուսահաւաքներու։

Ինչպէս «Ախպէրանց արուն»ը, այնպէս
ալ ուրիշ շատ ծագիկներ, որ սովորական
ու հասարակ զարդն են մեր ծագկաշատ
երկրի սար աւ քարերուն՝ դեռ կատարեալ
անծանօթ կը մնան բուսարանութեան .
Ուստի կը կարծեմ թէ՛ դոյզն ծառայու-
թիւն մատուցած կ'ըլլամ հայ նաև բնդ-
հանուր բուսարանութեան՝ երբ կարենամ
ամբողջացնել լիակատար բուսարան (Her-
bier) մը՝ յարակից մանրամասն ծանօ-
թութիւններով։

ԶԻԹՈՒՆԻ

Վտն

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ք

Վ. Ի. Բ. Ի. Լ. Ի. Ո. Ս. Ի. «Ե. Ն. Է. Ա. Կ. Ա. Ն.» Ե. Ն.

ՊԱՏՄ. ՏՐԱՌՈՅ ԿՈՐԾԱՐԱՆ (ՇԱՐ.)

(Պրիմառի մանր տես Բազմ. 1908, Հոկտ. էջ 453)

Հոն նախ սոսկում մ'անուշիկ զիս պաշարեց.
Քար կըտրեցայ. միւսքս ինկաւ. իմ սիրելի
Հօրըս պատկերն, անագորոյն երբ վէճով
իր համառի աքթային մա՛հը տեսայ.
Միտքս թողլիք կրեւտն ինկաւ, Յուրոսիկս,
Ո՛վ գիտէ ի՛նչ վըտանգներէ պաշարուած,
Եւ բոլոր տունըս գերբըւած՝ կողպուտ.
Ետեւ զարձած կը նայիմ ո՛վ կար լորս դիս
Մերիններէն, անհետացեր են բոլոր.
Աս՝ խոնջ, յոգնած՝ ինքզինքը վա՛ր է նետեր,
Ան բոցերու մէջ է ցատկեր յուսահատ.
Արդ երբ ես այսպէս միս միսակ մընացած
կրակին լոյսով կը թափառիմ հոս ու հոն՝
Աքթիս աճէն բանի վըրայ դարձնելով,
Տինդարունհին կը ինքմարեմ՝ վնասայի
Շեւօրն վըրայ, լըռիկ մընջիկ պահուրտած
Աքթ դուրս տեղ մը. Նէ սաստիկ վախնալով
Պերգամայի կործանումին պատճառաւ
իր դէմ կատղած Տրովացւոյմէ, և Յունաց
Վըրէժներէն, և թողլըսած ամուսնաց
Ջայրութէն՝ ի՛ր հայրենիքին ու Տրոյոյ
Հասարակաց այս պատուհասը՝ սաքրի
Բըրբըր իր բազինն առչեւ՝ անիւրմար
Կըրակուեցաւ հոգիս, վառեց զիս ցատկին